

ZOMBORY MÁTÉ

**A nemzeti tragédia narratívái:
Lévai Jenő, az írás és a történelem
(1932–1948)***

Lévai Jenő (1892–1983) harmincas évek elején induló történeti munkásságából ma jószerivel csak a koalíciós időszakban megjelent könyveit tartják számon. Ezekben Lévai szinte soha nem mulasztja el megjegyezni, hogy csupán a jövő történetírója számára rögzít egyes epizódokat, amelyek értékelését, a közelmúlt teljességének megragadását majd csak a kellő időbeli távolság, a történeti rálátás teszi lehetővé. Egyfelől e szerzői hivatása beteljesült: e munkáinak ha nem is számottevő, de jelenleg is élő recepciója van, történészek ma is hivatkozzák. Másfelől, bár jól látta a résztvevői perspektíva támasztotta nehézségeket a történetírásban, nem számolt azon társadalmi elvárások változásával, amelyek megszabják, miképpen kell az adott korban a történelmet írni, hogy a múltból szóló legitím tudást közvetítsen. Végül is nem az történt, hogy a kellő idő elteltével a történészek saját tapasztalatok híján immár elfogulatlanul nyúlhattak Lévai munkásságához, és mintegy befejezhatték azt, megírva a szerző által dokumentált időszak történetét. Ehelyett, és ezt aligha láthatta volna előre, Lévair a ma egy sajátos tudományterület, a holokauszt kutatás keretében emlékeznek. Lévainak a magyar holokauszt történetírására

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatta PD 115736 sz. kutatás részeként készült. Köszönöm Bódi Lórántnak, Kékesi Zoltánnak és Kisantal Tamásnak a megírásához nyújtott segítségét.

gyakorolt hatása¹ elsősorban Randolph L. Brahamnek, a tudományterületet nemzetközileg (is) megalapozó, erdélyi-amerikai túlélő-történész munkásságának köszönhető,² akit egyébként 1946-ban Lévai személyesen vezetett végig a zsidóüldözés budapesti helyszínein.³ Braham angol nyelvű iskolateremtő monográfiája 1981-ben, magyar fordítása pedig Lévai halála után öt évvel jelent meg. E kanonizálás révén, mely történetileg a hivatkozott munkákat követően a nyugati világban kialakult történettudományi tárgyképzésen alapul, Lévai munkássága újraértelmeződik, hiszen a „jövő történetírója” az övétől eltérő paradigmában közelít az általa dokumentált történelemhez. Ez utóbbi középpontjában a holokaust fogalma áll, amelyet a mára klasszikussá vált, az 1960-as évektől diszciplinává intézményesült holokaustkutatás a náci Németország (és csatlósai) általi zsidó népirtásként határoz meg.⁴ Míg Lévai számára a nemzeti történelem állt a középpontban és a tudás tárgya mindvégig korszakfogalom maradt (az üldözések kora), Braham monumentális munkájában „a magyarországi zsidóság elpusztítása a holokaust történetének egyik legtalányosabb fejezeteként” beszélődik el.⁵ A következőkben rá kívánok mutatni, hogy

¹ A történeti kutatásra gyakorolt nemzetközi hatása az 1940-es évek végétől az 1960-as évek végéig feltehetően összehasonlíthatatlanul jelentősebb volt, mindez azonban egyelőre feltáratlan.

² Randolph L. BRAHAM: *A népirtás politikája. A holokaust Magyarországon*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2015.

³ KÖBÁNYAI János: Az apokalipszis krónikása – Interjú a 91 éves Randolph L. Brahammel. *Népszabadság*, 2014. február 8.

⁴ Lásd Raul HILBERG: *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle Books, Chicago, 1961. 1987-ben Michael Marrus nagyhatású historiográfiájában a holokaustot „az európai zsidóság szisztematikus és tömeges legyilkolásaként”, illetve „a zsidó nép emberi emlékezet óta legtraumatikusabb tapasztalataként” határozza meg. Michael MARRUS: *The Holocaust in History*. University Press of New England, Hanover, 1987. 1. – Végül legújabban Dan Stone úgy definiálja a holokaustot, hogy az a zsidókat, ahogy őket a náci rezsim meghatározta, ért népirtás a második világháború alatt, illetve Németország háborús erőfeszítéseinek részeként. Dan STONE: *Histories of the Holocaust*. Oxford University Press, Oxford, 2010. 1–2.

⁵ Randolph L. BRAHAM: *A népirtás politikája*. I. m. XXX.

nem egyszerűen a perspektívák nyilvánvaló különbözőségéről van szó, hanem a probléma eltérő történeti ontológiájáról.⁶

Lévai történettudományi utóéletének fontos fejezete, hogy másfél-két évtizede a holokaustkutatásban a háborút követő, a klasszikus paradigmát megelőző időszakra terelődött a historiográfiai érdeklődés.⁷ Lévai 1945 és 1948 közötti munkássága ezáltal újra némi történettudományi figyelmet kapott, az Európában több helyen működő zsidó dokumentációs központok kontextusában.⁸

A Lévai alkotói stratégiája és történeti emlékezete közötti feszültség jól megfigyelhető egy kéziratban maradt, „...csak ember kezébe ne essem én...” című munkájának 2016-os, a Múlt és Jövönél megjelent kiadásán.⁹ A borítón a szerző által adott cím csak töredékesen szerepel. A főcím után az alábbi alcím következik: *Deportáció, télach, Schutzpass*, majd kiadói műfajmegjelölés olvasható: *Napló 1944–1945*. Megtudjuk továbbá a borítóról, hogy „A magyar holokaust első krónikásának naplóját közreadja Dési János”.¹⁰ A teljes szerzői címmel csak oldalakkal később találkozunk. Ebből kiderül, hogy a kiadó új-

⁶ Ian HACKING: *Historical Ontology*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2002. – A holokaustról szóló írás implicit előfeltevéseiről kiváló összefoglalást ad: Terrence DES PRES: Holocaust Laughter?. In: Berel LANG (ed.): *Writing and the Holocaust*. Holms and Meier, New York, 1988. 217–233.

⁷ David BANKIER–Dan MICHMAN (eds.): *Holocaust Historiography in Context: emergence, challenges, polemics and achievements*. Yad Vashem–Berghahn Books, Jerusalem–New York, 2008; David CESARANI–Eric J. SUNDQUIST (eds.): *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. Routledge, London–New York, 2012; David CESARANI: A „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. In: SZÁSZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokaust emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014. 261–288.

⁸ LACZÓ Ferenc: The Foundational Dilemmas of Jenő Lévai: On the Birth of Hungarian Holocaust Historiography in the 1940s. *Holocaust Studies*, 2015/1–2. 93–119.

⁹ LÉVAI Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...” *Deportáció, télach, Schutzpass... Egy újságíró hiteles feljegyzései a náci és nyilasok magyarországi rémuralmáról: a magyar zsidóság végnapjairól*. 1945. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2016.

¹⁰ Dési János újságíró Lévai sógornőjének unokájaként munkálkodik Lévai munkásságának megismertetéséért, illetve emlékezetének ápolásáért. – DÉSI János: *Lévai Jenő és a zsidósors*. Citoyen, Budapest, 2017. 12.

raértelmezte a szöveg műfaját, amit Lévai a következőképpen határozott meg: *Egy újságíró feljegyzései a nácik és nyilasok magyarországi rémuralmáról: a magyar zsidóság végnapjairól.*

Az előszóban Lévai azzal indokolja a címválasztást, hogy a reggeli imát, amelyből a főcímbe szereplő idézet származik, méltán mondhatta a bujkáló zsidókkal együtt „az Élet, az Emberi Társadalom minden formájú kegyetlenkedésével szemben” megedzódott újságíró szerző. „Az alcím azt a három idegen nyelvű szót tartalmazza, amely a magyar életnek ebben az időszakában polgárjogot nyert, s a legnagyobb jelentőséggel festette le a helyzetet. Keresztények és zsidók egyaránt naponta, sőt óránként találkoztak ezekkel a fogalmakkal.”¹¹ Mire 71 év után kiadták a szöveget, az abban bemutatott időszak kulcsfogalmai alapvetően megváltoztak. Ma holokausztként tekintünk a korszakra, amelynek kulcsfogalma minden bizonnyal a koncentrációs tábor. Ezzel összefüggésben a deportálás fogalma ma része a köztudatnak, azonban a *Schutzpass* (a semleges országok követségei által kibocsátott védlevél) valószínűleg csak a szakértőknek mond valamit, a télach (bujkálás) jelentése pedig ismeretlen az utókor számára.

Az alábbiakban Lévai munkásságát szerzői perspektívából igyekszem feltárni, hogy rámutassak a történeti változásra, amely révén a holokausztkutatás sajátos történelemszemléletével és fogalmi rendjével kanonizálódott. Kérdésfelvetésem tehát nem a holokauszt történetére vonatkozik, hanem arra, ahogy Lévai a történeteket és az azokat megíró saját szerepét látta: történelemszemlélete, munkamódszere és írói szerepfelfogása. Az a holokausztkutatás intézményesülését és a megemlékezések korát¹² megelőző diszkurzív rend érdekel, amelynek középpontjában a katasztrófa fogalma állt,¹³ és amelyben Lévai

¹¹ LÉVAI Jenő: I. m. 9.

¹² Pierre NORA: „L'ère de la commémoration”. *Les Lieux de mémoire*. III. *Les France*. Gallimard, Paris, 1992. 977–1012.

¹³ ZOMBORY Máté: Magyar Golgota. Politikai közösség és múltrepresentáció 1945 után. *Szociológiai Szemle*, 2015/1. 66–88.; ZOMBORY Máté: Demokráciavita a katasztrófa után (1945–47). *Replika*, 2015/6. 31–59.; ZOMBORY Máté: Conceptions of the Catastrophe: Discourses on the Past before the Rise of Holocaust Memory. *Holocaust Studies*, 2017/1–2. 176–198.; ZOMBORY

másokkal együtt megszólalt. E prospektív szemléletű elemzés¹⁴ többek között azzal a tanulssággal szolgál, hogy Lévai számára a formatív esemény nem a második, hanem az első világháború volt. Történeti érdeklődése bevallottan az első világháborús „nemzeti tragédiára” adott reakcióként alakult ki, és a nemzeti tragédia történetírásának központi fogalma maradt a második világháború után is. Munkásságát inkább lehet a történeti folytonosság, mintsem a holokauszt fogalmában rejlő radikális törés perspektívájából értelmezni. A történelemszemléletében és írói szerepfelfogásában a negyvenes évek végén bekövetkezett elmozdulás pedig nem az üldöztetés tapasztalatának, hanem a történeti tudásában beállt szerkezetváltozásnak köszönhető. Lévai történetírói tárgyképzésének feltárása továbbá kritikai rálátást biztosít jelenkori történeti szemléletünkre, amelynek középpontjában a holokauszt 1970-es évektől kanonizálódott fogalma áll.

A historiográfia szempontjából Lévai munkásságát a harmincas évek elejétől érdemes vizsgálni, amikor a lapkiadás mellett személyes ihletésű háborús történeti munkákat is megjelentetett óriási közönségsikerrel. Lévait az 1939-es zsidótörvény megfosztotta sajtóorgánumaitól és kiadói-közületi szerepének újjáalakítására készítette. 1944 utáni szerzői stratégiája e két előzmény felől érthető meg. Ennek megfelelően először rekonstruálok tanú, történelem és írás összefüggéseit a harmincas években megjelent könyveiben, majd rátérek az 1939 és 1943 közötti munkásságára. Ezen előzmények figyelembevételével elemzem az 1945 és 1948 között megjelent könyveit, elhelyezve a 2016-ban megjelent írást is. Utolsó, az 1950-es évektől az 1983-ban bekövetkezett haláláig tartó alkotói korszakával terjedelmi okokból nem foglalkozom.

Máté: Democracy and Violence: Political Justice in Post-War Hungary. *London Journal of Critical Thought*, 2017/2. 154–165.

¹⁴ Jurij LOTMAN: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Vél., szerk.: SZITÁR Katalin. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002.

Vérrel és tintával: a történelmi riport

Lévai 1923-tól dolgozott Az Est Lapoknál, ahol újságíróként országos ismertséget szerzett. Különösen nagy port kavart az Endre László gödöllői főszolgabíró ügyeit leleplező 1925-ös cikksorozata, illetve az ezt követő per- és hatósági zaklatássorozatról szóló cikkei. Az aktuális ügyek mellett azonban folyamatosan foglalkoztatta az a számára formatív történelmi tapasztalat, „az újságíró nagy »tanulmányútja«,”¹⁵ amely szakmai identitását kialakította: részvétele az első világháborúban (1914 nyár–1915 tavasz) és hadifogsága a szibériai Krasnojarszkban (1915–1920). Első, még szerzőként publikált munkája a przemysli vár ostromáról, ahol vártüzérként szolgált, 1932-ben jelent meg füzetek formájában.¹⁶ A kiadvány olyan sikert aratott, hogy egy év alatt a harmadik kiadás már könyv alakban jelent meg Lévai saját kiadójánál, a Magyar Hétfőnél.¹⁷

E publikáció történetéről azt írja: „egy kis vártüzér naplójának indult. A bajtársak százainak hozzászólása, Geöcze Bertalan dr., »A przemysli tragédia« kitűnő szerzőjének, Stuckheil Ferenc őrnagy katonai beszámolójának, az idevágó magyar, német, orosz, lengyel kisebb forrásmunkáknak tüzetes áttanulmányozása, hosszabb lengyelországi, főképpen varsói, lembergi és przemysli tanulmányút eredményei adták azután meg a lehetőséget arra, hogy könyvem mai – talán Przemysl védelme komoly történelmének is beillő – formájához jutott el. A kis vártüzér szerény élményeit elnyomják immár a nagy események, a szubjektív érzéseket az objektív tények.”¹⁸ A személyes élményeken alapuló beszámolóból azáltal válik (feltételes módon) „komoly történelem”, hogy Lévai alapos forrásgyűjtést végzett, és munkáját elhelyezte a téma rendelkezésre álló (nemzetközi) irodalmában. „Több részre tervezett, nagyszabású

¹⁵ LÉVAI Jenő: *Éhség, panama, Hinterland*. Magyar Hétfő, Budapest, 1935. 45.

¹⁶ LÉVAI Jenő: *A przemysli vár titkai: egy vártüzér naplója*. [a szerző magánkiadása], Budapest, 1932.

¹⁷ LÉVAI Jenő: *Éhség, árulás, Przemysl*. Magyar Hétfő, Budapest, 1933.

¹⁸ Uo. 5.

történelmi munkája”¹⁹ jóval túllép a személyes élmények (nosztalgikus) visszaidezésén. Írása a przemysli vár ostromát történelmi eseményként mutatja be a szemtanú újságíró tudósításában. Háborús trilógiájának további kötetei hasonló szellemben íródtak: a második rész a szibériai hadifogságról szól,²⁰ a harmadik, végül be nem fejezett rész pedig a hazatérését követő magyar közügyekről.²¹

Lévai nem volt egyedül történelmi tapasztalatainak közzétételével. Przemyslnél százezren estek fogságba, és a memoárok szerzői többségükben közülük kerültek ki.²² A hadifogság-irodalom első, az 1920-as évek végére, 1930-as évek elejére tehető hullámában szólalt meg. Lévai munkáját adatgazdagsága különbözteti meg a többi memoártól. „Riporter leleményességgel szerezte meg az információkat. Első kézből csak a tiszti táborban történeteket ismertet, de a többi szerzőnél mégis jóval többet tudott arról, mi történik a tiszti tábor a legénységi táborból elválasztó kerítés mögött.”²³ Lévait a dokumentarista-szubjektív tengelyen²⁴ Stessel Ernő nyugalmazott ezredessel szokás együtt említeni, aki 1925-ben jelentette meg szintén rendkívül adatgazdag írását a krasnojarszki hadifogolytáborról.²⁵ Bár Stessel is tág perspektívából írt, hiszen munkája az orosz hadifogolyrendszer egészéről kíván hű képet adni, beszédes, hogy azt egy majdani hadtörténelem segédeszközeinek szánta.²⁶ Lévai beszámolóját történetírói igénye különbözteti meg: „A kötetek szinte enciklopédikus igénnyel készültek. A fogsággal kapcsolatos élményeket Lévai igyekszik mindig szélesebb tör-

¹⁹ LÉVAI Jenő (szerk.): *Írók, írások ...: vigasztalás van az irodalomban*. Faragó, Budapest, 1943. 2.

²⁰ LÉVAI Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. Magyar Hétfő, Budapest, 1934.

²¹ LÉVAI Jenő: *Éhség, panama, Hinterland*. I. m.

²² PETRÁK Katalin: *Emberi sorsok a 20. században: magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012.

²³ Uo. 76.

²⁴ HUMMERSTEIN Judit: Hadifogoly-memoárok az első világháború után 1. *Új Egyenlítő*, 2014. július–augusztus. 15–19.

²⁵ SSESSEL Ernő: *Hadifoglyok élete Szibériában: krasnojarszki hadifogolytábor*. [a szerző magánkiadása], Budapest, 1925.

²⁶ Uo. viii.

ténelmi kontextusba helyezni.”²⁷ E történelmi kontextualizálás nemcsak abban nyilvánul meg, hogy ír az orosz politikai eseményekről vagy az életmódról, hanem abban is, hogy Éhség-trilógiájának tulajdonképpen csak a középső darabja alapul hadifogoly-tapasztalatain. További, nem elhanyagolható jellegzetesség, hogy Lévai igazi sikerkönyveket írt: a három munka összesen mintegy százezer példányban jelent meg.²⁸

„Ez volt a háború... Három részből álló háborús történelmi riport” – áll a harmadik részt beharangozó reklámban.²⁹ A történelmi riportot Lévai szórakoztató tényműfajként, a regénnyel és a haditudósítással szemben határozza meg: nem „szépcsengésű novellát, vagy regényt írtunk, [...] hanem történelmet örökítünk meg, véres történelmet” e történelmet pedig „nem szárazon adjuk”, hanem „igyekszünk színeshangú riportorozatban beszámolni az átélt nagy történelmi eseményekről”.³⁰ A történelmi megszólalást nem a történettudományi jártasság, hanem a személyes tapasztalat és az újságírói hozzáértés hitelesíti.

A háborús trilógia harmadik része kapcsán, amely a „hátszínrel”, Magyarországgal és benne saját közéleti szerepével foglalkozik, történelem és írás viszonyát így fogalmazza meg: „Beszámoló ez egy negyedszázados hírlapírói pályáról is, amelyen vérrel és tintával sokszor írt történelmet az újságíró. Néha csinált is történelmet: része volt a nagy világtörténelem kis epizódjainak kialakításában is.”³¹ Lévai ars poeticájának középpontjában a már-már a történelem színönimájaként értett háború áll, amelyet egyszerre ír vérrel,³² harcoló katonaként, illetve tollal, az igazságért küzdő újságíróként. Ez a szakmai identitás szervezi a békeidőkre vonatkozó beszámolóit is, így kerül a háborús trilógia utolsó részébe, számos egyéb leleple-

²⁷ HUMMERSTEIN Judit: Hadifogoly-memoárok az első világháború után 4. *Új Egyenlítő*, 2014. november–december. 60.

²⁸ PETRÁK Katalin: I. m. 76.

²⁹ LÉVAI Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. I. m.

³⁰ Uo. 7.

³¹ LÉVAI Jenő: *Éhség, panama, Hinterland*. I. m. 5.

³² A korabeli zsargonban ez a megélt élményekre utal, lásd Tabéry Géza előszavát Rónay Ernő: Krasznajarszk című, 1939-es memoárjához. Idézi: HUMMERSTEIN Judit: Hadifogoly-memoárok 4. I. m. 61.

zett ügy mellett, az Endre Lászlóról szóló cikksorozata is. Az esetet az országos panamák ellen küzdő „újságíró karddal és tollal végigharcolt véres és vérnélküli csatáinak” egyik epizódjaként mutatja be *Az én második háborúm (1925–1930)* című fejezetben.³³

Lévai jellegzetes munkamódszere a maga teljességében mutatkozik meg a háborús trilógia köteteiben. Legfőbb forrását a saját megfigyeléseken alapuló naplófeljegyzéseken és az élő forrásokon (adatközlőkön) kívül rendkívül változatos és szerteágazó hivatalos dokumentumok alkotják. Amint azt hadifogságáról írja: „Munkám 1915–1920-ig a helyszínen, Oroszországban és Szibériában tisztára adatgyűjtésből állott.”³⁴ A terepen való szabad mozgást egy, a könyvében közölt ezredesi engedély biztosította számára, amellyel „mint hadifogságunk hivatalos krónikása”, hozzájuthatott a legkülönbébb dokumentumokhoz. „Ládaszámra gyűjtött aktái és feljegyzései” 1926-ban jutottak el hozzá Magyarországra, ami elmélyítette Lévai személyes ihletésű történetírói munkáját, amelyre állítása szerint hazatérése, 1920 óta készült.³⁵

Lévai az írás során a rendelkezésére álló anyagokat – nem ismertett szempontok szerint – szelektálja, és munkáiban dokumentumként közli. Azonban nem egyszerűen dokumentációról van szó: a publikált adatokat a nemzeti történelmi narratíva szervezi: az újságcikkek, rendeletek, határozatok, levelek, rőplapok, hivatali akták, és egyéb dokumentumok nem illusztrációként szolgálnak, hanem a szerző szövegével együtt a történet szerves részeit képezik. Azokat átugorva nem lenne érthető a történet. Lévai forráskezelése intuitív, témaválasztása azonban tudatos, és a társadalmi elkötelezettségből fakad. Ugyanakkor tájékozottsága figyelemre méltó, amit az alapos, akár több országot érintő tanulmányútjai és az akár nyolc nyelven – eredetiben vagy fordításban – olvasott források és szakirodalom biztosítanak.

³³ LÉVAI Jenő: *Éhség, panama, Hinterland*. I. m. 67–112.

³⁴ LÉVAI Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. I. m. 5.

³⁵ Uo.

Lévai műfaja a történelmi riport, amely a (háborús) történelmi tapasztalatra adott válaszként alakult ki a rendelkezésére álló diszkurzív eljárások, az újságírás alkalmazásával. Kiadói stratégiáját a harmincas évek végére egyszerre jellemezte az aktualitás, a történelmi folyamatok iránti érzékenység és a nemzeti elkötelezettség. 1938-ban e program jegyében jelenteti meg, a cenzúra miatt végül csak 100 példányban a magyar fajvédők és a nemzetiszocializmus kapcsolatáról szóló munkáját, amely azokat az anyagokat dolgozza fel, amelyeket még 1925-ben *Az Est* főszerkesztője adott át neki.³⁶ Ez a történelmi és írói felfogás lesz egyik jellemzője a háborút követő munkásságának is. A másik pedig, 1939-től, a zsidó perspektíva sajátos alkalmazása.

A „zsidó” lap

Lévai a szakmáját nemzeti elkötelezettsége szolgálatába állító hazafiként jeleníti meg magát a nyilvánosságban, aki a keresztény-nemzeti kurzus ellenzékeként küzd a törvényességért és a szabadságjogokért. Pozíciója patrióta és asszimiláns. A „zsidókérdés” nem tartozik témái közé, a rendszerszintű antiszemitizmussal a hatalommal való visszaélés, a törvényszegés egyes esetei révén foglalkozik. A zsidóellenes kirekesztő politikával szemben a nemzeti frázisokat leleplező „igazi magyarként” lép fel, aki a háborúban áldozatot vállalt hazájáért és ezzel bizonyította hovatartozását. Lám, a fronton és a hadifogságban nem ismerték a felekezet szerinti különbséget, a golyó és a kolera nem nézte senki vallását – emlékezteti például Muhoray Károly főszolgabíró nyílt levelében. „Egyformán magyarok voltunk, gyűlölt és rettegett ellenség, sokat szenvedő hazánkért és ott-hon hagyott szeretteinkért aggódó magyarok.”³⁷

A politikai közösségen belüli felekezeti-származási különbségtevése révén az 1939. évi IV. tc. „a zsidók közéleti és gaz-

³⁶ LÉVAI Jenő: *Gömbös Gyula és a magyar fajvédők a hitlerizmus bölcsőjénél: történelmi riportsorozat a német nemzeti szocializmus őskorából*. [a szerző magánkiadása], Budapest, 1938.

³⁷ LÉVAI Jenő: *Éhség, panama, Hinterland*. I. m. 150.

dasági térfoglalásának korlátozásáról” kétségbe vonta Lévai e közéleti szerepfelfogását. A második zsidótörvény következtében meg kellett válnia lapjaitól. Háborús érdemeire tekintettel ugyan tagja maradhatott a Sajtókamarának, és önálló hetilapként megtarthatta korábban a napilapja, a *Kis Újság* vasárnapi mellékleteként megjelent *Képes Családi Lapokat*, a címlapon azonban a törvény értelmében fel kellett tüntetni, hogy zsidó lap. Ez gyökeres változást jelentett, hiszen Lévai ezt a zsidó témákat és identitást nélkülöző, apolitikus néplapot 1937-ben szórakoztató, érdekességeket tálaló, főzési és egyéb praktikus tanácsokkal szolgáló, és a hírességekkel, így számos esetben Horthy Miklós kormányzóval a címlapon foglalkozó orgánumként indította újra.³⁸

1939. december 31-én, az önálló *Képes Családi Lapok* első számának *Harminc év után...* című beköszöntőjében erről így ír: „Harminc év után, amelyet a magyar sors, a magyar élet, a magyar kultúra szolgálatában töltöttünk el, most lapot írunk és lapot adunk ki, amelyre törvény nyomja rá a középkori sárga foltot: zsidó lap!” A kényszerű megkülönböztetés Lévait közéleti pozíciója és kiadáspolitikája újjáalakítására készíti a „bűszkék nem vagyunk rá, de nem is szégyelljük” hozzáállás jegyében. Lévai tehát valóban zsidó lapot szerkeszt 1940-től, de hangsúlyozottan magyar zsidó lapot, ami „semmilyen sem különbözhet azoktól a lapoktól, amelyeken nincs rajta a törvénytábla »bélyeg«; amely éppen olyan jó magyar »érzésében, kulturáltságában, hazaszeretében, mint bármely másik igaz magyar lap”. Míg korábban Lévai az igazi magyarságot szólította meg a nemzeti frázisok mögé rejtett törvénytábla leleplezésekor, a most induló „hazafias irányú, zsidó lapban” „zsidó magyarokról” fog írni „keresztény magyaroknak is”. Főszerkesztőként a lap misszióját a zsidó lakosság szolgálatában, illetve a zsidó és a keresztény magyarság közötti megértés elősegítésében jelölte meg. E misszió jegyében tűzte ki célul „a magyar zsidók ezeréves múltjának ismertetését”, annak bizonyítását, hogy „miért

³⁸ Így például 1937. május 9-én és 23-án. A *Képes Családi Lapok* témáit, különös tekintettel az 1940–1943-as időszakra részletesen ismerteti: DESI János: *Lévai Jenő és a zsidósors*. I. m.

van jogunk emelt fővel, önérzetesen harcolni a még oly nehéz jelenben is a szebb jövőért”. Lévai harcostársai e küzdelemben deklaráltak olyan újságírók voltak, akiket a törvény fosztott meg korábbi állásuktól.³⁹

A *Képes Családi Lapok* valóban számos cikket közölt a magyar zsidóság történelmi szerepéről. A lap kiadója elindította a *Zsidómagyarok Képes Családi Könyvtárát*, hogy hasonló szelvényben adjon válogatást a lap cikkeiből⁴⁰ vagy nyújtson vigasztalást az irodalom révén.⁴¹ A könyvtár utolsó darabja Lévai sokáig tervezgetett álma, *A magyar zsidóság ezeréves története* című, 24 kötetes sorozat mintakötetként jelent meg.⁴²

Ugyanakkor Lévai cselekvési programja távolról sem merült ki az ilyen és hasonló, szimbolikus jelentőségű akciókban. A zsidótörvényre adott reakcióként nagyon is gyakorlati munkába kezdett. A *Képes Családi Lapok* egyik állandó témája a zsidó magyarok valós helyzete (demográfiája, munkaerőpiaci helyzete, vagyona stb.) volt. A statisztikák révén egyszerre szállt szembe az antiszemita vádaskodásokkal (még egy zsidó magyar közvélemény-kutató alapítását is beharangozták), és tudósított a kirekesztő törvény következményeiről. Lévai fórumot nyújtott olvasótáborának, hogy osszák meg egymással tapasztalataikat, ötleteiket, tanácsaikat az új helyzetben való boldoguláshoz. 10 000 pengős pályázatot hirdetett meg *Mi a teendő?* címmel, és hétről hétre közölte a beérkezett pályamunkákat.

Lévai a hozzászólásokat figyelembe véve 1940. február 18-án publikálta programadó vezércikkét *A zsidó magyarság teendői* címmel. Kiindulópontja szerint a zsidótörvény fordulópontot jelent, amely egy új rend, a keresztény és zsidó magyarság új együttműködési formáinak kidolgozását teszi szükségessé. Lévai leszámol az elvi deklarációkon és a lovagiasságra apelláláson alapuló küzdelemmel. Programja a zsidótörvény terem-

³⁹ Állandó munkatársai közé tartozott Benczés Tibor, Földes Péter, Gervai Sándor, vagy a *Kis Újság* volt munkatársai közül Fodor Pál és Ritter Aladár.

⁴⁰ LÉVAI Jenő (szerk.): *...Védelmünkben! Vezércikkek, tanulmányok, vitacikkek.* Képes Családi Lapok, Budapest, 1942.

⁴¹ LÉVAI Jenő (szerk.): *Írók, írások...* I. m.

⁴² LÉVAI Jenő (szerk.): *Emlékezzünk! Zsidók a magyar élet és a magyar kultúra szolgálatában.* [a szerző magánkiadása], Budapest, 1944.

tette kereteket realitásként fogadja el, és azokon belül tüzi ki a mindennapi életlehetőségek megteremtését, illetve javítását. Az egyenjogúság visszaszerzését elnapolja: mivel a háború „erőink” egyesítését követeli meg, írja, az 1939. évi IV. tc. revíziója nem időszerű. „Ezidőszerint tehát a zsidótörvény valóságával számolni kell és minden további programunkat ehhez kell alkalmaznunk.” Persze ez nem jelenti, hogy a jogfosztó törvényt legitimként ismerné el. Lévai továbbra is az 1867-es egyenjogúsítási törvény alapján áll, amelynek első két paragrafusa az önálló *Képes Családi Lapok* számainak címlapjára kerül.

Programja gazdasági elképzeléseket is tartalmaz, hiszen a törvény nemcsak a politikai jogokat csorbította, hanem a gazdaságiakat is. Lévai szerint legalább negyedmillió embert sújtott, a polgári középosztályt és a nincsteleneket. Célul tűzte ki ezért a kirekesztettek átképzését, hogy a kormány egyetértésével kijelölt területeken újra részt tudjanak vállalni a nemzeti termelésben. Lévai – konkrétumokat nem említve – a zsidó magyarság lelki átképzését is szükségesnek tartotta.

A program kilátásba helyezte az izraelita felekezetek közigazgatási reformját is, mivel az „erők egyesítése a 24. órában” elengedhetetlenné teszi a centralizációt. Emellett megfelelő vezetőség kell. „Alapos söprést kell végeznünk a házunk táján!” Lévai nem csak azzal volt tisztában, hogy a faji alapú antiszemitizmus nem tesz különbséget a zsidók között, ezért a belső megosztottságot a hatékony védelem érdekében csökkenteni kell; azt is látta, hogy a jogfosztás elleni egységes küzdelem megszervezésére a hitközségi rendszer alkalmatlan. Programjának középpontjában az egységes és világi (politikai és gazdasági jellegű) zsidó érdekképviselő létrehozása állt. A zsidó magyarság új rendjének intézményes megvalósításáért felelős szervezet működéséhez a szükséges anyagi alapot Lévai „minden, az országban létező zsidó és zsidó eredetű vagyon részbeni igénybevételével” kívánta előteremteni. Sőt, az 1867 után kitértek zsidó eredetű vagyonára adót vetett volna ki. E vagyonalapot „a legszigorúbb állami ellenőrzés mellett” a felállított érdek-képviselői szerv kezelte volna a program megvalósítása érdekében.

Az államilag ellenőrzött zsidó vagyon elképzelése jól mutatja Lévai rendszerhű álláspontját. Ebben egyébként nem állt távol a magyar zsidóság nemzeti állam felé tipikusan lojális, sőt, a revíziós sérelmeket magáévá tevő álláspontjától.⁴³ Hazafiasságát pedig az, hogy a közös nemzeti ügy, a háború miatt nem tartotta aktuálisnak a zsidótörvény revízióját (e követelés hazafiatlannak számított a keresztény-nemzeti kurzusban). Bár Lévai az adott helyzetben asszimilációkritikus hangot ütött meg, nem adta fel nemzeti elkötelezettségét, és támogatta a rendszer revizionista politikáját. *A magyar zsidóság és Trianon* című írás például felidézi: „Elmúlt 20 éve, hogy a magyarság ezeresztendő történelmének legborzalmasabb tragédiájára ráüttök a pecsétet, a trianoni békeparancs aláírásával.”⁴⁴ Az „emberi és történelmi igazságtevés elleni” „borzalmas merénylet” sajátossága, érvel a szerző, hogy nem előzte meg belviszály, „a nemzetet sorvasztó belső ellentét”, mint egyéb nemzeti tragédiákat (ideáltipikusan Mohácsot). Ehelyett a testvérharcok az összeomlás következményeiként jelentkeztek. „A kis helyre összezsúfolt és menekültekkel rohamosan megszorodott intelligencia bűnbakkeresése a legkisebb ellenállás felé tört utat.”⁴⁵ Trianon következménye tehát a numerus clausus, „az első rés a zsidómagyarság jogegyenlőségének épületén”. E „szomorú kezdet” után, folytatódik az okfejtés, jöttek az „újabb csapások, amelyek súlya alatt most roskadozunk”. E mostani csapások tehát az első világháborús nemzeti tragédia következményei: „Ne feledjük el azonban, hogy jogfosztottságunk, megaláztatásunk termőtalaja, tápláló ereje: Trianon!”⁴⁶ Nem véletlen tehát, hogy a *Zsidómagyarok Képes Családi Könyvtárának* kötete, amelyben ezt a cikket újraközzölték, a kormányzónak címzett ajánlással kezdődik: „Velük együtt [ti. az ország minden lakójával] nézünk fel Horthy Miklósrá, akiben az ország töretlen erejét,

⁴³ KARÁDY Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest, 1997. 277.

⁴⁴ LÉVAI Jenő (szerk.): ... *Védelmünkben!* I. m. 86.

⁴⁵ Uo. 87.

⁴⁶ Uo.

minden reménységét látjuk.” Hiszen Horthy „mutatta meg az utat, amelyen a nemzet halad régi nagysága felé”.

Lévai álláspontját talán világosabbá teszi, ha a zsidótörvényekre adott válaszok egyéb esetei mellé helyezzük.⁴⁷ Egyfelől a trianoni sérelmek hangoztatása és a „zsidó magyar sors” felmutatása a nemzeti hovatartozás bizonyítékeként a „hivatalos” zsidó pozíció felé közelíti. Ez jellemzi Stern Samu 1938-as „felvilágosító iratát” is, amelyben a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája és a Pesti Izraelita Hitközség elnöke racionális érvekkel igyekszik eloszlatni a kizárólag az idegen gyökerű antiszemitizmus számlájára írt, zsidókkal kapcsolatos téveszméket.⁴⁸ Másfelől Lévai, ahogy programadó cikkéből is kiderül, hevesen kritizálta a hitközségeket és azok vezetőit, lapjában még egy erős hangű, személyesen Sternnek címzett nyílt levél is megjelent 1940. július 28-án. Lévai azt a politikát kárhooztatta, amely kimerül a nemzetnek tett szimbolikus gesztusokban, és az államvezetés jóindulatára, konkrétan a törvények visszavonására apellál. Álláspontja tehát ehhez képest pragmatikus volt, és már-már a cionistákéhoz közelített, amely elfogadta a zsidókérdés valóságát, és az ehhez való alkalmazkodást tűzte ki célul.⁴⁹ A Magyar Cionista Szövetség az első zsidótörvényre válaszul kiadott, *A magyar zsidóság új útja* című útmutatója Lévaihoz hasonlóan a törvény sújtotta népesség átképzését, segítését, egységes képviseleti szerv kialakítását szorgalmazta⁵⁰

⁴⁷ Lásd Guy MIRON: *The Waning of Emancipation: Jewish history, memory, and the rise of fascism in Germany, France, and Hungary*. Wayne State University Press, Detroit, 2011.

⁴⁸ STERN Samu: *A zsidókérdés Magyarországon*. Pesti Izraelita Hitközség, Budapest, 1938.

⁴⁹ A nem túl számottevő hazai cionista mozgalomnak a visszacsatolt területekről érkező cionisták tevékenységén és kapcsolatain kívül az adott lökést a harmincas évek végén, hogy a zsidótörvények következményeként többen leszámoltak az asszimiláció illúzióival, és csatlakoztak. – NOVÁK Attila: „A „szaloncionizmus”-tól a tömegmozgalomig. A magyarországi cionista mozgalom a második világháború első éveiben. In: KARSAI László–MOLNÁR Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapján*. Mazsihisz, Budapest, 2002. 509–533.

⁵⁰ PÉCSI Tibor: A cionisták válasza. *Új Exodus*, 2016. május. Forrás: http://www.ujexodus.hu/tortenelem/a_cionistak_valasza#page (Letöltve: 2018. 05. 04.)

– és persze a disszimilációt és a kivándorlást is, ami Lévai számára nem volt opció.

A Sajtókamara felállításával a *Képes Családi Lapok* minden előzmény nélkül a kevés zsidó újság egyikévé vált. Talán ezzel is magyarázható, hogy inkább fórumként, mint világnézeti orgánumként működött: a legkülönbélebb, sokszor ellentmondó hangok szólaltak meg általa. A zsidó magyarok politikai lojalitása és patriotizmusa, nemzeti áldozatai vagy a kormányzó dicsőítése fontos motívuma volt, ugyanakkor a kivándorlást ösztönző cikkek is megjelentek. Hitközségi, disszimiláns, ortodox és cionista hangok szólaltak meg benne (Csörgő Hugó, Pap Károly, Frankl-Kahán Samu, Berend Béla, Dénes Béla, Komoly Ottó). A lap folyamatosan ostromozta a hitközségeket, azok vezetőségét (antidemokratikus, nepotista, osztályalapú stb.), és akcióit (így az OMZSA-t⁵¹), de gyűjtőakciókban együttműködött velük.⁵²

A *Képes Családi Lapok* nem szokványos sajtóorgánum volt, szoros és állandó kapcsolatot ápolt olvasóközönségével, akikről pontos információkkal rendelkezett. 1942 őszén lapja révén Lévai a keleti frontra vezényelt munkaszolgálatosokat segítő akcióba kezdett. Kezdetben a bánásmóddal, a visszaélésekkel kapcsolatos panaszokat juttatták el az újonnan kinevezett honvédelmi miniszterhez, nagybaconi Nagy Vilmoshoz. A panaszok Fodor Pál, Lévai *Kis Újság*-beli munkatársa, illetve az aranyvitézségi érmes újságíró, Stella Adorján közvetítésével jutottak el a minisztériumba. Lévai lapja később takaró- és ruhagyűjtést is szervezett a fronton szolgáló munkaszolgálatosoknak. A szerkesztőségben nyilvántartást vezettek a századok helyzetéről és tagságáról, és összeköttetést teremtettek a munkaszolgálatosok hozzátartozói és a keret tagjai, illetve hozzátartozói

⁵¹ Lásd Frojimovics Kinga: „Testvéredet ne hagyd el!” A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) működése Magyarországon a soá idején. In: Karsai László–Molnár Judit (szerk.): I. m. 185–206.

⁵² A zsidó szellemi élet korabeli orgánuma, a Komlós Aladár szerkesztésében megjelent Ararát évkönyvek (1939–1944) hasonló eklektikát mutat a politikai állásfoglalások tekintetében. Lásd Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 257–266.

között. Ezáltal hírt adtak a tábori postától eltiltott századokról, és sok esetben javulást értek el a helyzetükben. Miután a *Képes Családi Lapok* közölte a munkásszázadok elhelyezkedését, Lévai hűtlenség vádjával a vezérkari főnökség különbírósága elé került a Margit körüti Katonai Törvényszékre. Befolyásos kapcsolatai (például Újszászy István tábornok) révén azonban csak három hónapra ítélték.⁵³ A *Képes Családi Lapok* 1943. május végén központi utasításra beszüntette a tevékenységét.

Lévai munkásságában 1939 után egy markáns, korábban nem hallott hang jelenik meg, amelyen többes szám első személyben a zsidóként azonosított magyarok nevében szólal meg. Patrióta álláspontja és nemzeti szemlélete ugyanakkor változatlan. Nem véletlen, hogy később, „hűtlensége” kapcsán, egyszerűen „egy szépirodalmi hetilapként”,⁵⁴ illetve „zsidó» lapként” hivatkozik a *Képes Családi Lapokra*.⁵⁵ Lévait hazafias és rendszerhű, revizionista és ellenzéki, asszimilációkritikus és szekuláris, realista és gyakorlati programja egészen addig vezeti, hogy 1943 végén felveti a közös haza elhagyásának valós lehetőségét is, méghozzá hazafias tetteként: „Mi – magyar zsidók – történelmünknek egyik válságos fordulója előtt állunk. Nem tudjuk még, hogy mit hoz a holnap, de mindenképpen komolyan kell vennünk felelős államférfiaknak azt az elhatározását is, hogy esetleg el kell hagynunk ezt a földet, ahol bölcsőnk ringott, s amelynek porával már összekeveredtek régen volt őseink hamvai.”⁵⁶

A *Képes Családi Lapok* főszerkesztőjeként eltöltött néhány éves intermezzo révén Lévai jelentős tudásra tett szert az ország és a térség zsidóellenes politikájával és annak következményeivel kapcsolatban, amelyekről újságja tudósított. A sajtó világából érkező hírlapíró, aki a zsidó szellemi élet fórumain

⁵³ BFL XXV.1.a 1233/1946. – Saját elbeszélésében: Lévai Jenő: *A margitkörüti vészbírák ... Vádirat Babós József, Dominich Vilmos és hadbíró-pribékeik ellen. Részletek különböző ellenállási mozgalmakból*. Müller, Budapest, 1945. 57–58.

⁵⁴ Uo. 68.

⁵⁵ Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Officina Kiadó, Budapest, 1946. 273.; Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Magyar Téka, Budapest, 1948. 58.

⁵⁶ Lévai Jenő (szerk.): *Emlékezzünk!* I. m. 6.

korábban nem jelent meg, eszmecseréiben nem vett részt, az új helyzetben, közéleti programja újjáalakítása révén munkakapcsolatba került a magyar zsidó vezetőkkel és a zsidó szellemi élet szereplőivel, ami későbbi forrásgyűjtése során lényegesnek bizonyult.

A fiókban maradt kézirat a magyar zsidóság végnapjairól

Lévai „...csak ember kezébe ne essem én...” című munkáját a kiadó 2016-ban a túlélő naplójaként jelentette meg. A szövegben egyfelől valóban szerepet kap az egyidejűség, a napló legfontosabb jellemzője. Az olyan szerzői referenciák mellett, mint „míg e sorokat írom”, szimbolikus példája az egyidejűségnek a gépelt kéziratba betűzött, kézzel írt oldal, amelyen az írás kisiklik egy bombatalálat miatt. A történelem nyoma ez az íráson. A kiadói naplóértelmezést erősíti, hogy ez a kézírásos oldal illusztrációként felkerült a kötet borítójára – ahogy az is, hogy a szövegben a dátumokat vastagon kiemelték. A kérdést bonyolítja a kézirat talányos sorsa.⁵⁷ A Lévai özvegye által az MTA Történettudományi Intézetére bízott hagyatékban egy kilencvenes évek elején készült leltár szerint nem szerepelt ez a munka. A kézirat gépelt átiratban (az intézet egyik munkatársa a nyolcvanas években készítette), a kéziratba beszúrt újságcikkek, dokumentumok pedig fénymásolatban maradtak fenn (ez magyarázza sokszor gyatra minőségüket a 2016-os kiadványban). A közreadó feltételezi, hogy létezett egy kézírásos változat, egy eredeti napló, amely az idők során elveszett.

Ugyanakkor, másfelől, a szöveget az elbeszélői visszatekintés uralja. A történet 1944. március 15-ének felütésével kezdődik, megadva a végig megőrzött nemzeti perspektívát, cselekményét tekintve azonban március 19., a német bevonulás a kiindulópont. Lévai olyan tudásanyagot használ, amelyre később tett szert, és olyan utalásokat tesz a szövegben, amelyek a későbbiekre vonatkoznak. Ezekkel csak a jelenből visz-

⁵⁷ DESI János: Lévai Jenő pályaképe most előkerült 1944/45-ös naplója fényében. In: LÉVAI Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...” I. m. 213–240.

szatekintő elbeszélő lehet tisztában, a történet alanya nem. Az idősíkok együttes jelenlétére egyszerűen az lehet a magyarázat, hogy Lévai alapvetően visszatekintő munkáját 1945 januárjában, Budapest ostroma alatt véglegesítette (az előszót ekkorra datálja) az úgynevezett nemzetközi gettóban lévő, Pozsonyi utca 15–17. szám alatti, a svéd követség védelme alatt álló házban. Hogy mikor fogott bele munkája megírásába, nem derül ki a szövegből, ám az egyidejű történésekre, elsősorban az ostromra tett utalások valószínűsítik, hogy erre a védett házban, karácsony után került sor. Hogy később dolgozott-e a kézíraton, nem tudni.

A műfaj meghatározásakor az időkezelésnél is beszédesebb, ahogy Lévai saját forrásaira hivatkozik. Amikor a kronologikusan haladó elbeszélésben október végéhez, gyálpusztai munkaszolgálatához ér, átadja a szót korábbi önmagának: „Az itt eltöltött 10 napról számolok be napló jegyzeteim alapján.”⁵⁸ Nem sokkal később megtudjuk, hogy november 1-jén szolgálatmentességet kért, hogy rendezhesse följegyzéseit⁵⁹ (nem kapta meg). A munkaszolgálatot követően, mint írja, „svéd állampolgár” lett, azaz a svéd követség védlevelével a Pozsonyi úti házba került. Az itteni történések elbeszélésekor többször él az önidézéssel: „A »svéd« házban eltöltött hetekről a legjobb képet a naplóm nyújthatja.”⁶⁰ A szerző tehát különbséget tesz naplófeljegyzései és a könyv kézírata között, előbbieket forrásanyagként használva az íráshoz. Lévai feljegyzéseket készített nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy azok megjelentetni kívánt munkáinak alapanyagul szolgáljanak. Rendszeres megfigyeléseket tett, hogy tisztában legyen a történésekkel. Utoljára november 21-én indult „szokott megfigyelő körútjára”, hogy lássa, „mit művelnek az elhagyott »védett« lakásokkal a »testvérek«”.⁶¹ Ezúttal azonban a nyilasok elfogták, egy pincébe hurcolták és megverték. „Az

⁵⁸ LÉVAI Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...” I. m. 63.

⁵⁹ Uo. 78.

⁶⁰ Uo. 101., 92.

⁶¹ Uo. 105.

egyetlen tanulság, ami levonható volt. E naptól kezdve az oroszok bevonulásáig nem hagytam el a házat.”⁶²

Az elbeszélés alanya nem a túlélő, hanem a közügyek iránt elkötelezett újságíró. Lévai az előszóban előrebocsátja: „E könyv csupán egy újságíró hiteles feljegyzéseit tartalmazza a maga által tapasztalt eseményekről és az átélt súlyos megpróbáltatásokról.” Majd a már korábban is alkalmazott gesztussal visszatekint közéleti munkásságára: „Az újságíró 35 éve üzi mester-ségét.”⁶³ Hosszú felsorolás következik arról, mi mindent is élt át az újságíró az első világháború, a szibériai hadifogság alatt és a magyar királyi vezérkari főnökség haditörvényszéke előtt. Ám mindezek „eltörpülnek azon szörnyűségek mögött, amelyeket a náci és nyilas uralom produkált, s amelyeket részben magam szenvedtem át a gyálpusztai sáncárkokban és a nyilasok »rablópincéjében« mint közvetlen szem- és fültanú”.⁶⁴ Látható, hogy Lévai tudására hagyatkozik a náci és nyilas uralom szörnyűségeinek megítélésekor, saját maga azokat csak részben tapasztalta meg. Nem áldozatként, hanem újságíróként szólal meg, elszenvedett megpróbáltatásai a szemtanúság bizonyítékaiként a történetírói megszólalást hitelesítik. Ezzel összefüggésben a könyv előtörténete nem a szerző magánélete, hanem újságírói karrierje és az azt megalapozó történelmi tapasztalat (az első világháború és a hadifogság). Ugyanakkor árulkodó, hogy Lévai a mondaton belül egyes szám első személybe vált, amikor az általa átélteket – korábbi publikációira hivatkozva – összehasonlítja 1944-es tapasztalataival.

A „...csak ember kezébe ne essem én...” című munkát Lévai minden bizonnyal történelmi riportnak szánta. Nem naplót, hanem könyvet írt, amely a „magyar élet” „e szomorú időszakáról” ad látteleket az újságíró szemszögéből. Írása egy nemzeti probléma (a magyar zsidóság végnapjai) elbeszéléseként indul, amelyet a szerző saját sorsának személytelenített epizódjai tűzdelnek. A könyv magán viseli a jellegzetesen „lévais” munkamódszer jegyeit, amelyek már első, 1932-ben megjelent történe-

⁶² Uo. 110.

⁶³ Uo. 7.

⁶⁴ Uo. 9.

ti munkáját is jellemezték: az önreferens forráshivatkozást és a szövegbe illesztett dokumentumközlést. A bombatalálat miatt megszakadt kézírásos oldal eszerint szerzői döntés következtében került dokumentumként a szövegbe, hasonló okokból, amiért a 2016-os kiadás borítójára. „Az újságíró” azonban, akinek feljegyzéseit olvassuk, fokozatosan elszigetelődik forrásaitól: előbb a Gestapo elől télachol, majd a „nemzetközi gettó” területére szorul, végül a védett ház önként vállalt fogságába kerül, miután felhagyott a megfigyelő körutakkal. Azonban ekkor is folytatja megfigyeléseit: az ablakon át látottakat rögzíti, illetve a bombázások, a csatazaj alapján próbálja beazonosítani, hol tartanak éppen a harcok. Mivel Lévai egyéb forrásai elapadnak, relatíve egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak a szövegben saját megfigyelései, amelyeket (korábbi) naplőfeljegyzései közvetítenek a szövegben. Az írás mintegy felét a „svéd házban” megélt történet naplőfeljegyzései teszik ki. Lévai vállalkozása tehát, hogy történelmi riportot ír a magyar zsidóság végnapjairól, kudarcot vall. Egyéb források híján a szöveg napló formáját ölti, amely magán viseli azon körülmények nyomait, amelyekben a szerző dolgozott rajta. Egyfajta végszóként Lévai hangot is ad kétségeinek a kézirattal kapcsolatban (1945. január 23-án): „adtam-e csak megközelítően is helyes képet arról a rettentő időszakról, amely a magyar zsidóság színe-javát elpusztította, s meghagyott bennünket ki tudja milyen sorsra?”⁶⁵

Lévainak jó kiadói kapcsolatai voltak, könnyen publikálhatta volna a kéziratot. Írása minden bizonnyal szerzői döntés révén maradt fiókban. Hogy számontartotta a szöveget, bizonyítja, hogy több alkalommal hivatkozta forrásként⁶⁶ vagy átvett belőle részleteket. A pesti gettó felszabadulásáról írt sorait⁶⁷ több munkájába is beillesztette.⁶⁸ A *Zsidósors Magyarországon* című 1948-as könyvében ezt a szövegrészt már a két évvel korábban publikált *Fekete könyv* oldalszámával jegyzeteli meg,

⁶⁵ Uo. 211.

⁶⁶ LÉVAI Jenő: *Fekete könyv...* I. m. 318.; LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. I. m. 397.

⁶⁷ LÉVAI Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...”. I. m. 195–196.

⁶⁸ LÉVAI Jenő: *Fekete könyv...* I. m. 257.; LÉVAI Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Officina, Budapest, 1946. 136.

majd hozzáteszi a szokott egyes szám harmadik személyben: „Egyébként befejező része [szerző] »Csak ember kezébe ne essék!« című kéziratban lévő eredeti naplójának, amely az évek szubjektív élményeit dolgozza fel. Szerző megítélése szerint azonban csak bizonyos idő elteltével hozható nyilvánosságra.”⁶⁹ Az „eredeti napló” megnevezés arra utal, amivé a kézirat ténylegesen vált a használat során: anyaggá, amit a szerző – egyéb naplófeljegyzéseivel együtt – forrásként használt fel az évek objektív történelmét feldolgozni szándékozó munkái megírásakor. Idővel egyre több szólhatott a publikálás ellen, hiszen sorra jelentek meg munkái azokról a témákról, amelyeket e könyvben felvetett (zsidóüldözés, mentőakciók, Wallenberg, gettó). Ami idővel publikálatlan maradt a szövegben, az valóban a szerző szubjektív élményeiről adott számot. A „napló” megjelentetése azonban ellenkezett Lévai publikációs stratégiájával.

E stratégiát jól nyomon lehet követni azon, ahogy Lévai nyilvános szövegeiben feldolgozza saját tapasztalatait. A „...csak ember kezébe ne essem én...” előszavában két lényeges élményt emel ki a „rettentő időszakból”: a munkaszolgálatot és a „nyilasok rablópincéjét”. Ebben az írásában három fejezetet szentel Gyálpusztának. Az első címéből, *Sáncásásra megy a pesti zsidóság*, kiderül, hogy a bemutatni kívánt téma a munkaszolgálat, és nem Lévai Jenő élményei. Ugyanakkor a szerző – egyéb források híján – Lévai Jenő naplófeljegyzéseinek közlésével dolgozza fel a témát. A *Fekete könyvnek a Sáncásó-századok tragédiája* című fejezetében forrásmegjelölés nélkül írja, amit a kéziratban napról napra követhetünk végig: „Volt olyan század, mely az első öt nap után kapott csak kenyeret és két hét alatt mindössze háromszor levest.”⁷⁰ A Gyálpusztáról Budapestre hajtott erőltetett menet áldozataival kapcsolatban pedig nem a kéziratot hivatkozza, hanem „A szerzőnek mint szemtanúnak népbírósi vallomását” jelöli meg forrásként.⁷¹ A *Zsidósorsban* hasonlóan jár el.⁷² Jól látható, hogy Lévai „objektív módon” hi-

⁶⁹ LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. I. m. 397.

⁷⁰ LÉVAI Jenő: *Fekete könyv*... I. m. 227.

⁷¹ Uo. 228.

⁷² LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. I. m. 318.

vatkozik saját tapasztalataira: ahelyett, hogy egyszerűen visszaemlékezne, saját korábbi kijelentésének hivatalos dokumentumát idézi forrásként.

A „nyilasok rablópincéjében”, a Szent István körút 2. alatti pártházban történeteket⁷³ Lévai egyik publikált munkájában sem ismerteti, jöllehet az esetet tömondatokban két ízben is megemlíti.⁷⁴ Ugyanakkor e két rövid, szinte szó szerint meg egyező szövegrészből az is kiderül, hogy üldöztetése során egy Dachauban tartó hajóra került, ahonnan megszökött – erről a „naplóban” nem tesz említést, ahogy például közvetlen környezetéről, így hozzátartozóiról sem. Mindez jól mutatja, hogy a szerző nem archivál. A kiadói tervvel⁷⁵ ellentétben nem a szenvedő áldozat tanúságtételét olvassuk, hanem (kudarcba fulladt) történelmi riportot: az újságíró a megírni kívánt közügy szempontjából rögzíti megfigyeléseit, amelyeket publikációihoz forrásként használ fel. Így válik a személyes tapasztalat a történelem anyagává.

A magyar zsidóság ezeréves története

Lévai recepciója, amely a koalíciós idősokra korlátozódik, nemcsak azzal az előfeltételezéssel él, hogy a személyes üldöztetés vízvonalasztó tapasztalata egy 1945 előtti és egy utáni korszakra osztja a munkásságát, hanem azzal is, hogy a háború befejezésének évében Lévai központi témája még nem a zsidó katasztrófa volt, hanem a fasizmus, a háborús bűnök és az ellenállás.⁷⁶ Ezt a képet, melyet a holokauszt történeti tárgyként való utólagos konstrukciója láttat, a posztumusz Lévai-publikáción kívül a háború utáni könyvtémáinak és kutatói tevékenységének itt következő elemzése is jelentősen módosítja.

⁷³ LÉVAI Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...” I. m. 105–110.

⁷⁴ LÉVAI Jenő: *Endre László. A háborús bűnösök magyar listavezetője*. Müller, Budapest, 1945. 92.; LÉVAI Jenő: *A margitkörüti vészbírák*... I. m. 84.

⁷⁵ Vö. Philippe LEJEUNE: *A naplóját újrairó Anne Frank. In: Önéletírás élet-történet, napló. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003. 179–209.

⁷⁶ LACZÓ Ferenc: *The Foundational Dilemmas of Jenő Lévai*. I. m.

Bár Lévai munkássága 1944-ben kényszerűen megszakadt, a munkát nem hagyta abba. A körülmények megszabta keretek között tájékozódott, megfigyelt, feljegyzéseket készített. Feljegyzéseit elsőként a „...csak ember kezébe ne essem én...” című kötetéhez használta 1945 januárjában. A következő publikációs terve Buda ostromának története volt. Az ehhez szükséges szabad mozgást az tette lehetővé számára, hogy, amint a felszabadulás 25. évfordulóján fogalmazott, „1945 januárjától néhány hónapon át egy szovjetkommandónál teljesítettem szolgálatot”.⁷⁷ 1945. február 12-én két szovjet katonával eljutott az ostromlott budai várba, megfigyeléseket tett és szemtanúkkal beszélt. *Buda ostromának hiteles hadi-krónikája* című rövid írásában pontosítja a védett házban hallomásból kikövetkeztetett információkat,⁷⁸ illetve adatait hitelesíti a szovjet parancsnoksággal is. Az írást 1945 tavaszán felajánlotta Müller Károly könyvkiadónak, aki végül egy másik, éppen a témában dolgozó szerzője számára vette azt meg.⁷⁹ Így került Lévai írása Kőszegi Imre *Budavár ostroma 1945* című fikciós könyvének függelékébe.

Lévai 1945-ös munkáit a Müller Károly (korábban Gábor Áron) Könyvkiadó Vállalat⁸⁰ adta ki. Müller Lévai négy könyvét kötötte le 1944-ben,⁸¹ feltehetően ezek is jelentek meg a következő évben. E publikációk tanúsága szerint Lévai új témája a zsidóüldözésen és a háborún (Budapest ostromán) kívül a nemzeti ellenállás volt. Az ostromról szóló írását követően fejezte be Bajcsy-Zsilinszky Endréről, „a demokrácia vértanújáról” szóló könyvét, amely a politikus nyilatkozatai, „hiteles hadbírósaági akták és egykorú gyorsírói följegyzések alapján”

⁷⁷ LÉVAI Jenő: Budán a harc utolsó és a győzelem első napján. *Magyar Nemzet*, 1970. február 8.

⁷⁸ Lásd például LÉVAI Jenő: Buda ostromának hadi-krónikája. In: KŐSZEI Imre: *Budavár ostroma 1945*. Müller, Budapest, 1945. 87. és LÉVAI Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...” I. m. 141.

⁷⁹ A Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat igazolásának iratai, BFL XVII.797: Budapesti 404/a. sz. Igazoló Bizottság iratai 1. doboz.

⁸⁰ Lásd ZOMBORY Máté: *Magyar Golgota*. I. m.

⁸¹ Lévai tanúvallomása 1945. december 5-én. A Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat igazolásának iratai, BFL XVII.797: Budapesti 404/a. sz. Igazoló Bizottság iratai 1. doboz.

rekonstruált hűtlenségi pere és kivégzése, illetve a temetését övező ünnepségek ismertetése révén igyekezett hozzájárulni a kivégzett politikus nemzeti panteonba emeléséhez.⁸² A szöveg egyes részeit újabb dokumentumokkal kiegészítve beillesztette *Margitkörüti vészbírák* című könyvébe, amely a nemzeti ellenállás teljesebb bemutatására törekedett. A bevezető átfogó képet kíván adni a nemzeti ellenállás különböző ágairól, azonban a könyv részletesen csak három mozgalmat ismertet, amelyekben közös, hogy egyes résztvevőit hűtlenség vádjával elítélte a VKF Margit körüti különbírósa. Lévai legfőbb forrását a tárgyalt három esethez kapcsolódó persorozat dokumentumai alkotják. A Bajcsy-Zsilinszky- és a Békeffi László-ügyön kívül a *Képes Családi Lapok* akciójáról és az azt követő saját hűtlenségi peréről tudósít: „egy olyan per-komplexumot ismertetünk, amelyet rajtunk kívül teljes egészében senki sem ismerhet és részleteiben is csak az akciókban résztvevők”.⁸³ Az *Illegális mozgalom az oroszok felé való orientációért* címet viselő fejezetben Lévai, aki fakszimile közli „1920. évi orosz forradalmi katonai igazolványát”, letartóztatását és hűtlenségi perét Endre Lászlónak tulajdonítja, aki feljelentésével ügymond „elindította a lavinát”.

A két másik 1945-ben publikált könyvében Lévai korábbi témáit folytatja. Egyrészt a Szálasi-uralom történetét az 1938-ban megjelent kötetének témájába, a német náciizmus és a magyar nemzetiszocializmus kapcsolatának történetébe illeszti „az adatokat feljegyző és kinyomozó riportázs munkája révén”.⁸⁴ Másrészt Endre László bűnlajstromát állítja össze

⁸² LÉVAI Jenő: *A hősök hőse...! Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja*. Müller, Budapest, 1945.

⁸³ LÉVAI Jenő: *A margitkörüti vészbírák...* I. m. 4. Minden bizonnyal erre a könyvére utal, amikor a „...csak ember kezébe ne essek én...” előszavában a „sajtó alatt álló *A magyar Dreyfuss-per irataiból* című könyvet” említi, illetve akkor is, amikor *A Legfelsőbb Honvéd Haditörvényszék előtt* című fejezetben ezt írja: „Hogyan kerültem ebbe az ügybe, miképpen szabadultam ki, azt sajtó alatt lévő könyvem mondja el részletesen.” A könyvet a közreadónak nem sikerült azonosítania – derül ki a lábjegyzetekből. – LÉVAI Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...” I. m. 9., illetve 39–40.

⁸⁴ LÉVAI Jenő: *Horogkereszt, kaszáskereszt, nyilaskereszt*. Müller, Budapest, 1945. 4.

egyfajta népbírói vádiratként.⁸⁵ Utóbbi könyv Lévai húszas évekbeli cikksorozata, illetve az azt feldolgozó 1935-ös munkájára támaszkodva veszi végig Endre főszolgabírói tevékenységét. Alispánná választásáról Gorzó Nándor, a pest vármegyei Nemzeti Bizottság társelnöke írását közli a könyvben, végül „Endre államtitkári bűnlajstromát naplónkból állítjuk össze, amely feltűnteti az eseményeket”.⁸⁶ Lévai először életrajzszerűen végigköveti Endre tevékenységét 1945 tavaszáig, majd egyes ügyeket ismertet részletesen. Ezek között, az *Endre László és a „tintabillencs” harca* című fejezetben egykori újságcikkek közlésével részletesen foglalkozik az újságíró és a tisztviselő harcával. Lévai a vele később történeteket is e küzdelem folytatásaként jeleníti meg. Hütlenségi pere mögött itt is a nagy ellenfelet sejtí: „A feljelentő nevét nem voltak hajlandók megmondani... Endre László volt!”⁸⁷ 1944. március 19. utáni üldöztetését, csakúgy, mint publikálatlan írásában, szintén Endrének tulajdonítja. Saját sorsát tehát beleírja az Endre Lászlóhoz fűződő viszonyának korábban kialakított narratívájába, és a korrupt tisztviselő „kiskirály” bosszúhadjárataként jeleníti meg az őt leleplező újságíró ellen. Értelmezése alapvetően változik meg többek között azáltal, hogy 1945 őszén, az Endre-kötet megjelenését követően, Lévai részt vesz az Endre elleni népbírói vádirat elkészítésében, és betekintést nyer a nyomozati anyagokba.⁸⁸ Endréről alkotott tudása átalakul, és 1946-ban letartóztatása mögött már nem Endrét sejtí: sem a *Fekete könyvben*, sem a letartóztatásával kapcsolatos népbírói perben.⁸⁹

Lévai a korábban kidolgozott munkamódszerével, írásmódjával és meglevő tudására építve ír második világháborús üldöztetését követően: a történelmi riport és a nemzeti perspektíva változatlanul jellemzik munkásságát. Ez igaz a zsidóüldözés

⁸⁵ LÉVAI Jenő: *Endre László*. I. m.

⁸⁶ Uo. 64.

⁸⁷ Uo. 91.

⁸⁸ „E hírlapi közleményeim miatt indult, de számomra sikeresen végződött sajtóperek anyagából készítette közreműködésemmel dr. Matiszfalvy ügyészi vádiratát” – írja. Lévai Jenő szakértői vallomása a Berend-Braham-perben, 1975. augusztus 25-én. ÁBTL V-129355.

⁸⁹ BFL XXV.1.a 1233/1946.

történetét feltáró munkájára is, amelyre az 1939–1943-as programja volt jelentős hatással.

Lévait a Külügyminisztérium 1945 júniusában alakult Béke-előkészítő Osztálya kérte fel, hogy állítson össze dokumentációt a zsidóüldözésről. Egy júliusi találkozón arról tájékoztatták a zsidóság meghívott képviselőit, hogy „a Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztálya kiadványt tervez a magyar–német kapcsolatokról. Az anyaggyűjtés folyik. A német befolyást akarják kimutatni az utolsó évek magyar külpolitikájában és a belső politikában is. Ezek során vörös fonálként halad végig a zsidókérdés rendezésének ügye.” Az osztály világosság tette, hogy „Nem színes rajzot, hanem száraz materiát nyújtanak majd”, „minél több dokumentumot, jegyzőkönyvet és statisztikai adatot” várnak, és a zsidóság vezető képviselőinek közreműködését kérte az adatgyűjtéshez (akik egyébként jelezték, hogy „a német hatás mellett a magyarság magatartását is be kell mutatni”).⁹⁰ Lévai 1948-ban azt írja, hogy a Béke-előkészítő Osztály által a „zsidóság illetékes tudósaiból” álló ad hoc bizottság működése nem indult meg, ekkor kérték őt fel.⁹¹ 1975-ben azt vallja, hogy „egy olyan dokumentáris hitelességgel bíró, teljesen megbízható, pártatlansággal írott 3-4 kötetes mű elkészítésével [bízták meg], amely az 1947. évi párizsi békekonferencia elé legyen terjeszthető”, és a zsidósorsot dokumentáló munkásságának egészét erre a kormány megbízásra vezeti vissza.⁹²

Ez irányú kiterjedt és alapos tevékenységét első publikációjában, az 1946 első felében megjelent *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* című kötetében saját munkássága szerves folytatásaként helyezi el.⁹³ Ezek szerint a béketárgyalások előkészítése érdekében végzett munkája a korábbi, 24 kötetesre tervezett, a magyar zsidóság ezeréves történetét bemutató könyvsorozat folytatásaként kap értelmet. Ezzel kapcsolatos

⁹⁰ Feljegyzés azon megbeszélésről, amely 1945. évi július hó 23-án folyt a magyar külügyminisztérium béke-előkészítő osztályán. United States Holocaust Memorial Museum Archives, RG-39.013M, Reel 78, Pallium: Béke-előkészítő.

⁹¹ LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. I. m. 5.

⁹² ÁBTL V-129355.

⁹³ LÉVAI Jenő: *Fekete könyv...* I. m. 5.

gyűjtőmunkája, mint írja, több mint két évtizeddel korábban kezdődött, és bár többször megakadt, végleg nem szakadt meg soha, még „kalandos bujdosása és megszabadulása hónapjai alatt” sem. Lévai felfogása szerint tehát a *Fekete könyv* ennek az ezeréves történetnek a befejező epizódját, a „magyar zsidóság szörnyű tragédiáját” dokumentálja „az elmúlt negyedszázad” történetén keresztül.

Nem csupán az alkotói terv jellemzője a történeti folyamatosság. A *Fekete könyv* bevezetőjében Lévai korábban szerzett tudásába ágyazza mondanivalóját. A magyar zsidóság szenvedéseinek történeti narratíváját a numerus clausussal indítja, amikor a megcsonkult ország szellemi „túlprodukciójának” amúgy szerinte szükséges lecsökkentését nem általános, mindenkit érintő, hanem zsidóellenes intézkedésként vezették be. Az első jogfosztó intézkedést továbbra is Trianon következményének tartja. A magyar zsidóság hazafiasságát, Lévai korábbi álláspontjával összhangban, revizionizmusa bizonyítja: „A trianoni béke elleni küzdelem, a békés revízió kiharcolása terén is együtt halad a magyar zsidóság az ország keresztény polgárságával.”⁹⁴ A békeszerződést, hangsúlyozza a korábbi évekhez hasonlóan Vázsonyi Vilmosra hivatkozva, a magyar zsidóság nem fogadta el kisebbségi jogforrásként. Bár a bethleni konszolidáció alatt virágzik a kereskedelem és az ipar, antiszemita atrocitások továbbra is vannak. „A vidéki közigazgatás is nehezen tér vissza a polgárok jogegyenlőségének elvéhez”, jegyzi meg Lévai a két háború közötti zsidóellenességgel kapcsolatban, és *Éhség, panama, Hinterland* című könyvét jelöli forrásként. A szélsőjobboldali (titkos) szervezetekkel kapcsolatban pedig Endre Lászlóról szóló könyvére utal. Lévai a „torzított kereszties mozgalmak” erősödő szerepét is a narratívába foglalja, azonban, érdekes módon, nem említi a *Horogkereszt, nyilaskereszt, kaszáskeresztet* (ezt megteszi a *Zsidósors* bevezetőjében⁹⁵). A *Bevezetés* a magyar zsidóság nemzeti elkötelezettségét bizonyító revizionista álláspontjával zárul, Lévai többek között az *Alliance Israelite*-hez intézett memorandumból idézi: azzal tehet

⁹⁴ Uo. 9.

⁹⁵ LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. I. m. 13.

a legtöbbet a magyar zsidóság érdekében, „ha orvoslást nyer az a súlyos igazságtalanság, amely Magyarországot trianoni megcsonkításával érte”.⁹⁶

A magyarországi zsidósorsot feldolgozó munkájának következő kötete, a *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről* címmel szintén 1946-ban jelent meg. A két könyv, hangsúlyozza Lévai a kötetet záró szerzői hitvallásában, szervesen egybe tartozik: „Hamis képet kap az, aki csak az egyiket olvassa el: vagy azt hiszi, hogy csupa »ördög«, vagy azt, hogy csupa »angyal« élt ebben az országban, a náci-nyilas korszak szomorú évében.”⁹⁷ Lévai elárulja, hogy tulajdonképpen a felelősség kérdése érdekli: az olvasó a (két) könyv végére érve „Láthatja már, hogy megtette-e mindenki kötelességét, s teljes mértékben, szerencsés formában és módon-e a keresztény társadalomból azért, hogy igazságtalanul üldözött embertársait; a zsidóság köréből, hogy részben önmagát, részben hittestvéreit mentse a fasiszta fenevadak körmei közül.”⁹⁸ A felelősség megállapításán, illetve a jövőbeli történetírást lehetővé tevő dokumentáción kívül munkájának egy további célját is megnevezi: „Napjaink »neoantisemitizmus«-ának leküzdésére alkalmas fegyvert kívánt a jószándékú emberek, keresztény és zsidó hitű magyarok kezeibe adni.”⁹⁹ E küzdelem legfőbb eszköze „annak bizonyítása, hogy igenis, rettenetes és jóvá nem tehető bűntény történt a magyar zsidóság ellen, amelyben azonban nem mindenki vétkes és semmi esetre sem az egész magyar társadalom”.¹⁰⁰ Lévai a következő típusokat különbözteti meg a büntett elkövetésében viselt felelősség szerint: „szadista gonosztevők, akik a németek ideküldött zsidótlánító apparátusának lelkes segítő-társakul felkinálkoztak”; „nyilasok, akiknek aljas gyilkoló és rabló ösztöneit gátlás nélkül felszabadították”; „közömbösek, akik részben gyávaságból, de éppen közömbös magatartásukkal lehetővé tették a történeteket”; „igazi keresztények és főkép-

⁹⁶ LÉVAI Jenő: *Fekete könyv*... I. m. 10.

⁹⁷ LÉVAI Jenő: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről*. Officina, Budapest, 1946. 221.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo. 221–222.

¹⁰⁰ Uo. 222.

pen igazi emberek”, „akik sokszor életük kockáztatásával az üldözöttek segítségére siettek”.¹⁰¹ Végül, zárja sorait a szerző, munkájával „elejét szeretné venni annak is, hogy a csoda folytán életben maradt rész-zsidóság általánosítással, helytelenül ítélje meg az egész magyar társadalom viselkedését”.¹⁰²

Lévai a történeti vizsgálat tárgyát nemzeti tragédiaként konstruálja meg, amely a trianoni döntés következményeként értett zsidóellenes jogfosztással veszi kezdetét. Alaptétele szerint „töretlen vonal vezet Szegedről, a szegedi gondolat ellenforradalmiságától Szálasiék náci-fasizmusáig, hiszen mindkettő alapeszméje, ami azután össze is köti őket: a gyilkos antiszemitizmus!”¹⁰³ E töretlen vonal vezet 1920-tól 1944-ig, amikor az ország szuverenitásának megszűnésével az 1933-tól közvetlen német nyomás eléri tetőpontját, és a magyar zsidóság ezeréves története lényegében véget ér.

A trianoni tragédiával kezdődő történeti narratíva alanya a magyar nemzet, a végzetes belviszály, amit Lévai művei dokumentálnak, magyarok között feszül. E narratívában **nem a zsidók és a magyarok kerülnek szembe** egymással, hanem vallásfelekezeti, illetve származás szerint erőszakkal megosztott magyarok. Lévai következetesen elutasítja a náciizmus kategorizálását, amely a zsidóságot faji alapon különbözteti meg és kulturálisan homogenizálja. A zsidóság tragédiája a magyar társadalommal esik meg, és a Lévai által felállított kategóriarend a büntett elkövetésében viselt felelősség szerint tesz különbséget a magyar történeti szereplők egyes típusai között. Ez a kategorizáció nemzeti keretben különíti el a tragédiában viselt felelősség szerint két elkövető (szadista gonosztevők, nyilasok), egy közömbös és két ellenálló típust (igazi keresztények, igazi emberek). Abban is különbözik a holokauszt kutatás „klasszikus hármass felosztásától”,¹⁰⁴ hogy bár alkalmaz a később Raul Hilberg által bystandernek nevezett típushoz hasonlót (közöm-

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ LÉVAI Jenő: *Fekete könyv...* I. m. 5.

¹⁰⁴ Dan STONE: *Histories of the Holocaust*. I. m. 4.

bösök), a zsidó áldozat kategóriája hiányzik belőle.¹⁰⁵ Ebben a szemléletben az áldozat voltaképpen a magyar nemzet,¹⁰⁶ amely elszenvet a magyar elkövetők által kikényszerített faji megkülönböztetést és háborús pusztítást. A magyar holokauszt kutatás első, 1981-ben angolul megjelent monográfiájának előszavában Randolph Braham szintén felveti a felelősség megosztásának kérdését.¹⁰⁷ Eszerint „jelentős mértékben elmaraszthatók mindazok, akik tétlen szemlélők maradtak” (az angolban „the onlookers”: a szövetségesek, a semleges hatalmak, a Nemzetközi Vöröskereszt, a Vatikán, a helyi keresztény lakosok és egyházi hatóságok); kisebb felelősség terheli a magyarországi és máshol élő zsidó vezetőket; az „igazi felelősség azonban szinte teljes egészében a németeket és magyar bűntársaikat terheli”; végül „a magyarországi zsidók tömegeit, vagyis az áldozatokat a közvetlen felelősség alól természetszerűleg fel kell menteni”. Jól látható, hogy Braham a „klasszikus hármass felosztást” alkalmazza, jöllehet megemlíti mintegy kategóriákon kívül a zsidó vezetők felelősségét is. Három és fél évtizeddel korábban Lévai nem használta a zsidó áldozat kategóriáját, ellenben az ellenállás két típusát is megállapította.

Lévai láthatóan 1940-es programja szellemében írt: a zsidó megkülönböztetést a magyar politikai közösségen belül reálitásként fogadja el, ugyanakkor a kirekesztetteket integrálja a nemzeti narratívába, hogy felmutassa értékteremtő munkájukat, bizonyítva egyenrangú nemzeti hovatartozásukat. A nemzeti tragédia történetében az őt foglalkoztató témák (háború, ellenállás, zsidóüldözés) szervesen összetartoznak.

A történeti folytonosság konstitutív szerepe Lévai munkásságában korántsem jelenti, hogy véleménye ne változott volna

¹⁰⁵ Hilberg három csoportot különít el: német elkövetők (akikhez csatlakoznak később a csatlós kormányok és az egyéni kollaboránsok), zsidó áldozatok és tanúk (a legtöbb ember, mint írja, nem volt sem elkövető, sem áldozat, de hallott az eseményről vagy látott belőle valamit). Raul HILBERG: *Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish catastrophe, 1933–1945*. Aaron Asher Books, New York, 1992.

¹⁰⁶ Köszönöm a kézirat magyar nyelvű szakmai lektorának, hogy erre felhívta a figyelmem.

¹⁰⁷ Randolph L. BRAHAM: *A népiértés politikája*. I. m. xxxiv–xxxv.

meg számos tekintetben 1944 után. Ezek közül a legfontosabb a Horthy-rendszer megítélése, amelyet immár „Horthy és szegedi klikkjeként” emleget, és felelősnek tart Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett tragédiájáért.¹⁰⁸

Zsidósors Magyarországon: az üldözés kora

Az 1948-ban megjelenő *Zsidósors Magyarországon* című könyv, mely „a párizsi békekonferenciára készült 6 könyvem anyagát gondosan egybeolvasztotta, majd azt kibővítette és kijavította a közben napfényre jutott dokumentumok, népbírószági idézetek anyagával”,¹⁰⁹ elmozdulást jelez Lévai munkásságában. Az előszóban Lévai „egy objektív hangú, az egész kérdést felölelő, összefoglaló műként” jellemzi könyvét, amely már kapott bizonyos történeti távlatot is, azaz nem egyszerűen egyes eseményeket dokumentáló munka. A történelmi távlat lehetővé teszi, hogy a szerző értékelje a megörökített eseményeket. Lévai előre is bocsátja, hogy a *Zsidósors* „[á]llásfoglalásaiban és a történetek megítélésében is sok helyütt elüt az eddigiektől”. E változást az újabb bizonyítékok, tanúvallomások és okmányok fényében végrehajtott revíziónak tulajdonítja.¹¹⁰

A *Zsidósors Magyarországon* elmozdulást jelent a nemzeti tragédia történelmi magyarázatában is. Ennek lényege, hogy Lévai történeti narratívájának immár nem konstitutív eleme Trianon, és ezzel összefüggésben az antiszemitizmus önálló magyarázó elvvé válik. Lévai továbbra is a magyar zsidóság ezeréves története utolsó fejezeteként helyezi el a zsidó tragédiát taglaló munkáját. Erre utal a kötet címe a második oldalon, „Az

¹⁰⁸ LÉVAI Jenő: *A margitkörüti vészbrák...* I. m. 57. – Lásd még a *Szabad Népben* 1945. augusztus 31-én induló, az 1938-as *Gömbös Gyula és a magyar fajvédők a hitlerizmus bölcsőjénél* című munkájára támaszkodó cikksorozatát, amely immár *Horthy Miklós és a magyar fajvédők a hitlerizmus bölcsőjénél* címmel jelenik meg, és a kormányzó felelősségére van kihegyezve (a műfaji megjelölés nem változott: történelmi riport). Lévait a „Horthy-éra vezetői negyedszázados bűnlajstromának ismertetésére” Révai József főszerkesztő és Horváth Márton kérték fel. ÁBTL V-129355.

¹⁰⁹ ÁBTL V-129355.

¹¹⁰ LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. I. m. 6.

üldözés kora”, illetve az is, hogy *A magyar zsidóság helyzete 1933-ig* című bevezetőt a középkortól indítja. Eszerint a magyar zsidóság ezeréves történetét a 19. században kivívott emancipációig és a teljes egyenjogúságig töretlen fejlődés jellemzi. E narratíva betetőzése, hogy Lévai szerint az első világháború előtt a magyar zsidóság egyöntetűen magyarnak vallotta magát. A fejlődést az antiszemitizmus törli meg. Lévai egyszerre állítja, hogy a tiszzaeszlári „viharos emelkedést” követően „az antiszemitizmus lázgörbéje Magyarországon a XX. század elején bizonyos mértékig süllyedőben volt”,¹¹¹ köszönhetően a zsidók munkája által előidézett gazdasági növekedésnek, és hogy ugyanakkor több tényező (túlsúly a szellemi életben, irodalomban és sajtóban, egyesek hivalkodó nagykapitalizmusa) fokozta a zsidóellenességet. „Ügynevezett »békebeli antiszemitizmus« tehát állandóan volt az első világháború előtt és alatt is.”¹¹² E magyarázat az antiszemitizmust magát nem okolja meg, hanem az azt erősítő, illetve csökkentő tényezőket veszi számba az „1918/19-es forradalomig”.

Ezt követően, folytatja Lévai, a forradalmat a szegedi gondolat jegyében leverő, Horthy vezette ellenforradalmi hadsereg „teremtette meg az első fasiszta-diktatúrát Európában”. E narratívában egyenes út vezet az antiszemitizmus jegyében lezajlott nemzetgyűlési választáshoz, és a zsidókérdés első intézményes megoldásaként a numerus clausushoz (Lévai véleménye a szellemi élet túlprodukciónak csökkentéséről nem változott). Lévai az immár idézőjelbe tett bethleni konszolidációt a külföldi tőkének tett kényszerű engedménynek tekinti, amelyhez legitimációs céllal azt követően fordult, hogy „[a] Rendszer rájött arra, hogy antiszemita irányzata a magyar nép szélesebb paraszti és munkásrétegében nem talált erősebb visszhangot”.¹¹³ A „Horthy vezette reakció szélsőségesen antiszemita programja”,¹¹⁴ a zsidók kitelepítése végül nem valósult meg. Az antiszemitizmus lázgörbéje tehát lejjebb csúszik a „konszolidációval”,

¹¹¹ Uo. 7.

¹¹² Uo. 8.

¹¹³ Uo. 10.

¹¹⁴ Uo. 8.

és a numerus clausust módosító 1928. évi XIV. törvénycikkkel „a zsidók »jogállása« látszólag teljessé vált”.¹¹⁵ Ugyanakkor a magyar nemzetiszocializmus sajtója és vezéralakjai folytatták tevékenységüket. Lévai ezek közül kiemeli Endre László főszolgabíró, aki „külön szomorú fejezetet érdemelne a magyarországi antiszemitizmus történetében”, ugyanis „ő a megszervezője Magyarországon annak a náci-antiszemitizmusnak, amely az úgynevezett »békebeli magyar antiszemitizmust« átszervezi, áthangolja, felfokozza arra a Sztójay–Szálasi-féle antiszemitizmusra, amely végeredményben Auschwitzig vezetett”.¹¹⁶

Lévai történeti narratívájában új elem a szociális kérdés. A Horthy-rendszer valósága a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenség (nagybirtokrendszer és tömeges szegénység), amelynek megoldását, a belső reformokat a rendszer halogatja (ezért reakció). E valóság eltakarására szolgál legitimációs elvként előbb az antiszemitizmus (demagógia és uszítás), majd annak sikeretelensége miatt a revizionizmus. A szociális bajok megoldása helyett tehát a „Horthy–Bethlen-rendszer” a revizionizmust és az irredentizmust kínálta megoldásként.

Lévai fordulata a revizionizmus megítélésében leginkább abban nyilvánul meg, ahogy a magyar zsidóság szerepét láttatja. Idézi a zsidó vezetők és intézmények lojális, hazafiságot bizonyító megnyilatkozásait 1919-től kezdve a harmincas évek elejéig, a német nyomás növekedésével egyre növekvő antiszemitizmus közepette. Ezek közül azokat is, amelyekkel, a magyar zsidók magyarságának bizonyítékeként, a *Fekete könyv* bevezetőjét zárta. E dokumentumok megítélése azonban gyökeresen eltér a korábbiától. A sorokból átütő ironia jelzi Lévai eltávolodását a revizionista állásponttól. Bevezetőjét az „Igen, a magyar revízió!” felkiáltást követően, a *Fekete könyvhöz* hasonlóan, Stern Samu, a Pesti Izraelita Hitközség vezetőjének a Revíziós Liga rendezvényén tett ünnepi szónoklatával zárja. A *Zsidósorsban* a revizionizmus már nem a magyar nemzeti érzés kifejeződése, hanem a valós problémákat elleplező rendszerideológia, amely

¹¹⁵ Uo. 11.

¹¹⁶ Uo. 10–11.

a magyar zsidóságot elvakítja valós helyzetének megítélésével és a fenyegető előjelekkel szemben.¹¹⁷

A *Zsidósorsban* Lévai új magyarázó modellt alkalmaz. A történeti folyamat tárgya immár nem az egyre radikálisabb nemzetben belüli jogfosztás, a zsidóellenesség következménye, hanem maga az antiszemitizmus, amely önálló magyarázó elvként működik, a történelem csupán intenzitására van befolyással. Lévai intuitív módon felállít egy antiszemitizmus-tipológiát, amelyben az egyes típusok egy-egy történeti időszakot jellemeznek. A 20. század eleji „békebeli antiszemitizmust” 1933-ra felváltja a német nyomással egyre erősödő náci antiszemitizmus, amely az 1944-es tragédiában kulminál. A háborút követően pedig új formában üti fel a fejét: ez a reakció antiszemitizmusa, amely a jogtalanul elvett javak visszakövetelésére válaszul sújtja az üldöztetést túlélő zsidókat.¹¹⁸

Az 1946 utáni elmozdulás Lévai történelemszemléletében nem a két évvel korábbi üldöztetés során átélt élményeinek, hanem történeti tudása változásának tulajdonítható. Rálátása a közelmúlt történelmére idővel mind a tudás mennyiségét, mind léptékét tekintve rendkívüli mértékben kiszélesedett. A magyar békedelegációt segítő tevékenysége révén Lévai hozzáférhetett a magyar államigazgatási anyagok teljes köréhez: „Rendelkezésekre bocsátották az 1944. évi minisztertanácsi jegyzőkönyveket, a BM megmaradt minden anyagát, az IM által az 1945 és 46-ban lefolytatott fontosabb népbírói perek aktáit stb.”¹¹⁹ A Zsidó Tanács egykori tagjaitól is értékes forrásokhoz jutott. Lévai legfontosabb informátora Stern Samu volt, de hasznalta Pető Ernő és Stern Samu hatóságok számára készített írásos beszámolóját is zsidó tanácsi működésükről (utóbbi kéziratnak állítása szerint ő adta a *Versenyfutás az idővel* címet). „Munkácsi Ernő barátommal”, aki szintén dokumentációs munkát végzett,¹²⁰ rendszeresen találkozott, hogy meg-

¹¹⁷ Uo. 20.

¹¹⁸ Uo. 401.

¹¹⁹ ÁBTL V-129355.

¹²⁰ Hogyan történt? című, az *Új Életben* közölt cikksorozata könyvben is megjelent. – MUNKÁCSI Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Renaissance, Budapest, 1947.

tárgyalják a főbb ügyeket és kicserélik az információikat.¹²¹ Segítséget, okmányokat, adatokat kapott az Országos Irodától, Stöcker Lajostól a Pesti Izraelita Hitközség elnökétől, dr. Földes István elnökhelyettétől és Domonkos Miksa ügyvezetőtől is; az először a *Fekete könyv*ben közzétett nemzetközi anyagot dr. Görög Frigyes, az Országos Zsidó Bizottság elnöke; statisztikáit dr. Róth Szigfrid, a Zsidó Világkongresszus megbízottja egészítette ki.¹²²

Időközben megjelentek szemtanúi beszámolók, melyeket felhasználott, és a hazai népbírói tárgyalások is rendkívül fontos forrásai voltak. Lévai történelemszemléletének léptékváltása szintén kiterjedt anyaggyűjtésének köszönhető. 1946-ban Bernből, Stockholmból, Lisszabonból, Londonból, Washingtonból jutott hozzá dokumentumokhoz, melyek a *Fehér könyv* című kötettel „szervesen egybetartozó” trilógiává bővítették a „magyar zsidóság nagy tragédiáját” ismertető könyveit.¹²³ A Külügyminisztérium megbízatásából adódóan 1946 és 1948 között négy ízben, összesen tíz országban tett tanulmányutat.¹²⁴ „gondoskodtak arról is, hogy a semleges államokban megmaradt követségi levéltárainkban is a helyszíneken dokumentumokat gyűjthessek”.¹²⁵ Ezenkívül a párizsi tárgyalásokon is szert tehetett hivatalos dokumentumokra: a béketárgyalások francia nyelvű jegyzőkönyve mindenestre a birtokában volt.¹²⁶

Történelmi perspektívája tágulását jelzi, hogy a pesti gettó történetét a náci gettósítás európai kontextusába helyezi, és a varsói gettó történetével állítja párhuzamba.¹²⁷ A Wallenberg Emlékbizottság felkérésére írt munkája szintén jelentős külföldi forrásanyagra épít.¹²⁸ A léptékváltást a *Zsidósors Európában*:

¹²¹ ÁBTL V-129355.

¹²² LÉVAI Jenő: *Fekete könyv*... I. m.

¹²³ LÉVAI Jenő: *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók mentésére*. Officina, Budapest, 1946.

¹²⁴ LÉVAI Jenő: *Zsidósors Európában: az üldözések kora*. Magyar Téka, Budapest, 1948. 5.; LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. I. m. 5.

¹²⁵ ÁBTL V-129355.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ LÉVAI Jenő: *A pesti gettó*... I. m.

¹²⁸ LÉVAI Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Globus Nyomda, Budapest, 1947.

az üldözések kora című munkája már címében is jelzi, jöllehet a könyv leginkább a semleges országok mentőakcióival foglalkozik (Lévai feltehetően azokat a dokumentumokat használta itt fel, amelyekhez tanulmányútjain hozzájutott, de nincsen közvetlen magyar vonatkozásuk). Lévai a nemzetközi könyvpiacra is megjelent, 1948-ban jött ki: „ugyancsak a kormány által kiadva a Zürich–Toronto–Wien-ben egyidejűleg megjelentetett angol nyelvű, díszes kivitelű, hatalmas”¹²⁹ *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*,¹³⁰ amelynek tartalma és szerkezete lényegesen nem üt el a *Zsidósors Magyarországon*-étől (a legnagyobb eltérés, hogy az angol kiadás gazdag képanyaggal van ellátva).

Lévai történelemszemlélete nem csak tudásanyagát és léptéket tekintve változott 1947 körül. A kvázi-szociológiai magyarázat, az ideológiakritikai attitűd és a megújult fogalomhasználat (fasiszmus, reakció, diktatúra) minden bizonnyal annak az intézményes közegnek tudható be, amelyben dolgozott: a múlttal való (ideológiai) leszámolást felmutatni igyekvő, a béketárgyalásra készülő kormányhivataloknak, illetve a büntettek felderítésén és a tettesek felelősségre vonásán túl bevallottan az új történelmi narratíva műhelyeként és ideológiai nevelő cézzal létrehozott népbíróóságoknak (Lévai nemcsak hogy rendszeresen látogatta a tárgyalásokat, illetve tanulmányozta a jegyzőkönyveket, hanem jó kapcsolatai voltak az Igazságügyi Minisztériumban és a népügyészségen is¹³¹). A szemléletváltásban minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy a párizsi béketárgyalásokon Lévai a trianoni revízió minden illúziójával leszámolhatott.

A *Zsidósors Magyarországon* egy kötetbe rendezi a korábban külön könyvként megjelent, ám a szerző szerint összetartozó

¹²⁹ ÁBTL V-129355.

¹³⁰ Eugene LÉVAI: *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*. Central European Times–Panorama, Zurich–Vienna, 1948.

¹³¹ Major Róbert közgazdasági író például, aki az Igazságügyi Minisztérium Politikai Pereket Előkészítő Osztályát vezette, mielőtt 1947 végén Rómába emigrált, barátjaként nevezi meg, de rajta kívül kapott tájékoztatást Ferencz Tibortól, a Budapesti Népügyészség kommunista párti elnökétől is. ÁBTL V-129355.

témákat, de integrálja Lévai korábbi, a harmincas évektől megjelent könyveinek anyagait is. A többéves kutatómunka eredményeként e nagy szintézisben radikálisan lecsökken a közvetlen megfigyelések szerepe az 1945-ös publikálatlan íráshoz képest. Lévai munkái közül a legmarkánsabb hatása mégis ennek van, amely mind szerkezetét, mind fejezetcímeit, mind témáit tekintve a *Fekete könyv* óta visszaköszön az 1944. március 19. után történekről szóló könyveiben, így a *Zsidósors* lapjain is. Ezzel betöltötte rendeltetését, és valóban „egy, a korszakot feldolgozó, később megjelenő nagyszabású mű vázlata” lett.¹³²

Összegzés

Lévait a holokausztemlékezeti kánonban elsősorban az helyezi el, hogy az 1944-es zsidóüldözést a megörökíteni kívánt kor központi problémájaként kezeli. Munkássága ugyanakkor számos tekintetben nem illik bele e kánonba. Ezek közül a történeti folytonosság konstitutív szerepére és a tárgyképzés különbségére mutattam rá.

Lévai 1944 és 1948 között a harmincas években kialakult munkamódszerével dolgozott. Tulajdonképpen ekkor is történelmi riportot írt, első világháborús trilógiájához képest a döntő különbség a közvetített történeti időtapasztalatban rejlik. Lévai 1947-ig az események egyidejű tanújaként dolgozott, úgy érezve, nem áll rendelkezésére a megfelelő rálátás, ami a történeti anyag szelektálását, a történetírásban elengedhetetlen értékszempontokat biztosítja.

A nemzeti perspektíva szintén végigkíséri munkásságát, jól lehet a Horthy-rendszerhez lojális álláspontját feladja 1944-ben, revizionizmusát pedig 1947-ben. 1945 és 1948 közötti munkái a szerző által megtapasztalt kor nemzeti történetének egyes aspektusairól (háború, ellenállás, zsidóüldözés) adnak számot. Személyes tapasztalatait Lévai beillesztette a rendelkezésére álló tudáskészletébe, és forrásként hivatkozott rájuk. A hábo-

rút követően az 1940-ben meghirdetett programjának szerves folytatásaként írta meg a magyar zsidóság tragédiájáról szóló könyveit.

Történelemszemlélete szintén folyamatosságot mutat. Az írás a szemtanúként elsajátított történelmi tapasztalatra adott reakcióként kap értelmet, a személyes és a történeti narratíva párhuzamos. A Lévai szakmai identitását kialakító történelmi tapasztalat első világháborús katonai szolgálata és hosszú hadifogsága volt. Első történeti munkái az erre adott reakcióként íródtak. Lévai a történelem tárgyát nemzeti tragédiaként konstruálja meg, amelynek mintájaként első világháborús tapasztalata és a háború utáni Trianon-diskurzus katasztrófa-konceptiója szolgál. A történeti folyamatot a bekövetkezett tragédiához viszonyítva értelmezi előzményként vagy folyományként. Lévai munkásságában a nemzeti tragédiaként értelmezett trianoni döntés egészen 1946-ig a történeti magyarázat szervezője. Az 1944-es zsidóüldözést szintén nemzeti tragédiaként írja meg, és a trianoni tragédia következményeként ábrázolt antiszemitizmusból fakadó fokozódó jogfosztás narratívájába helyezi. Lévai történetírásának, minden bizonnyal újságírói szakmájával összefüggésben, közéleti aktualitása van. Közvetlenül a háború után a közelmúlt tragédiájáért viselt nemzeti felelősség kérdése állt érdeklődése középpontjában.

Lévai 1948-ban megjelent nagy szintézise elmozdulást jelent mind történelemszemléletében, mind szerepfelfogásában. Írásának tárgyát továbbra is a magyar zsidóság tragédiájaként képezi, ugyanakkor a magyarázó történeti narratíva elűt a korábbiától. 1944 egyedülálló nemzeti tragédiaként konstruálódik, amelyhez az önálló magyarázó elvvé vált antiszemitizmus fokozódása vezet. E munkáját Lévai immár nem dokumentációnak, hanem objektív történelemnek tartja, amit a szükséges időbeli távolság tesz lehetővé. Ez a nem jelentéktelen elmozdulás Lévai munkásságában, lévén 1945 után történt, nem tulajdonítható a holokauszt tapasztalatának (Lévai személyes üldöztetésének). Ehelyett a szerző történeti tudásának változásával magyarázható: Lévai dokumentumgyűjteménye terjedelmét és összetételének változatosságát tekintve egyaránt jelentősen bő-

¹³² LÉVAI Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...”. I. m. 7.

vült, munkája az új intézményes közegben (állami szervek és népbíróóságok) ideológiai élességet kapott, részvétele a magyar béke delegáció munkájában pedig kivételes rálátást biztosított számára a Magyarország sorsát meghatározó tágabb történeti kontextusra. A Lévai saját megfigyeléseit rögzítő feljegyzések a kiterjedt anyaggyűjtés következtében kisebbségbe kerülnek a források között, és a „szubjektív érzéseket” elnyomják az „objektív tények”.